

KATUS LÁSZLÓ

A NEMZETISÉGTÖRTÉNETI KUTATÁSOK FŐBB PROBLÉMÁIRÓL ÉS A NEMZETISÉGI MUNKACSOPORT MUNKÁJÁRÓL

A felszabadulás után új világnézeti és módszertani alapokon kibontakozó magyar történettudomány legsürgetőbb és egyben legnehezebb feladatai közé tartozott az 1918 előtti soknemzetiségű Magyarország történetének, az ennek keretében élt nem-magyar népek fejlődésének és a nemzetiségi kérdésnek kutatása. Az ezen a téren elért eredményeknek jelentős része az immár több mint egy évtizede alakult és a Történettudományi Intézet mellett működő *nemzetiségi munkaközösség*hez kapcsolódik.

A nemzetiségi kérdés kutatásának fontosságát a magyar marxista történetírás számára politikai és tudományos szempontok egyaránt indokolják. „Aktualitását a felszabadult kelet-európai népek békés együttműködése és barátsága történeti előzményeinek keresése éppúgy indokolja, mint közelebről Magyarország története marxista szintézise egyelőre egyetemi tankönyv formájában való megírásának szükséglete.”¹ Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy a nacionalista szemléletnek közvéleményünkben legmélyebben meggyökeresedett s politikailag legkárosabb maradványai éppen a soknemzetiségű Magyarország problematikájához és a nemzetiségi kérdés értékeléséhez kapcsolódnak. A tudományos indokolás alkalmával pedig rá kell mutatnunk arra, hogy ez a kérdés volt az, melyben az 1945 előtti polgári történetírás — bármennyit foglalkozott is vele, s bármennyit tett is a források feltárása és publikálása² terén — szemléleti korlátai következtében szükségképpen a legkevésbé tudta megközelíteni a helyes megoldást. A nacionalista szemlélet, a magyar nemzetállami ideológia és a revizionista politika szolgálatának követelménye megdönthetetlen axiómaként állítottott a polgári korszak történései elé, s ez még a polgári objektivitás és a szigorú szakmai módszeresség érvényesülését is lehetetlenné tette e téren.

Ha fiatal marxista történetkutatásunk megszervezésekor némely tekintetben túlzottan vagy helytelen formában került is alkalmazásra a kollektív munkamódszer, az ma már nem tagadható, hogy a nemzetiségi kérdés esetében helyesen ismertük fel, hogy ennek a bonyolult és szétágazó problémakomplexumnak a felgöngyölítése csak közös erőfeszítéssel, a kutatók szoros együttműködésével lehetséges, s a munkaközösség szervezeti és működési formájának megállapítása is helyesen és célravezetően történt. A nemzetiségi munkaközösség 1950 elején alakult meg I. Tóth Zoltán vezetésével. Az intézeti munkatársak mellett magába foglalta a kérdésnek egyebütt — főleg a levéltárakban és könyvtárakban dolgozó — szakértőt is. Igen szerencsés kezdeményezés volt, hogy a tapasztaltabb és a kérdés kutatásában már jelentős eredményekre visszatekintő kutatók mellett bevontak a munkába több egészen fiatal, kezdő történészt is, akik a munkaközösség keretében jól elsajátíthatták a szükséges szakmai ismereteket, és hamarosan önálló feladatokat is vállalhattak.

A munkaközösség elvi kiindulása gyökeres fordulatot jelentett a múlttal szemben, hiszen a marxizmus-leninizmus nemzetelméletén és történelmi materializmus módszerének alkalmazásán alapult. Elismerte az 1918 előtti Magyarország *soknemzetiségű* voltát; a határai közt lakó nemmagyar népeket önálló nemzeti fejlődés hordozóinak tekintette, melyeknek nemzetté válása, majd elszakadása és önálló nemzetállamban való egyesülése éppoly szükségszerű folyamat volt, mint a magyar nemzeti és függetlenségi mozgalom. A nemzeti mozgalmakat a történeti fejlődés bizonyos szakaszához kötött jelenségként kezelte, s kibontakozásuk feltételeit a hanyatló feudalizmus méhében megszülető tőkés termelésben és a polgári társadalom csirái közt kereste. Az új szemlélet érvényesülése természetesen itt sem ment egy csapásra. A munkaközösség vitauléseinek fontos szerepe volt a még nagy számmal élő — bár inkább ösztönös, mint tudatos — nacionalista maradványok fokozatos leküzdése és a helyes szemlélet kialakítása terén. Kétségtelen, hogy a főveszélyt jelentő nacionalista szemlélet elleni harc során bizonyos tulzó s a problémákat sematikus leegyszerűsítő „baloldali” nézetek is jelentkeztek. Ma azonban már mindkét szélsőség a múlté.

Elvi kiindulópontjának megfelelően a munkaközösség főfeladatának a magyarországi nemzetiségi kérdés sovíniszta elfogultságtól mentes vizsgálatát tekintette. Mindenekelőtt a nemmagyar népek nemzeti mozgalmainak gyökereit és menétét kívánta

¹ I. Tóth Zoltán: A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Osztályának Közleményei VII. 4. sz. (1956), 259. l.

² Elsősorban a Fontes sorozat (Magyarország újkori történetének forrásai) nemzetiségi okmánypublikációira (Szekfű, Miskolczi, Steier, Thim) és a Magyarság és nemzetiség sorozat kötetekre gondolunk itt.

feltárni, s beható marxista elemzés alapján értékelésüket megadni. Ez viszont csak úgy látszott lehetségesnek, ha végeredményben e népek teljes történeti fejlődésének felvázolására vállalkozik a nemzeti mozgalmak időszakában — a XVIII. század második felétől 1918-ig —, kiterjedve a nemzetiségi kérdéssel szorosan össze nem függő, de végső fokon azt mégis befolyásoló problémákra is. A kollektíva másik fontos feladata a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikájának értékelése volt.

A munkaközösség 1950 és 1953 közötti első munkafázisában rendkívül szerencsésen hangolta egybe az egyéni és kollektív munkát. Az egyes kutatók munkája egységes munkatervbe illeszkedett. A levéltári és hírlaptári forrásanyag első feltárása és regisztrálása kollektív munka keretében történt, s ugyancsak közösen folyt a programszerű megbeszéléseken az elvi és módszertani problémák megvitatása, tisztázása is. Az egyes nemzetiségek történetét összefoglalóan feldolgozó tankönyvelőtanulmányok elkészítése viszont az egyes kutatók egyéni feladata volt. A munkamódszer a meglévő tudományos adottságokhoz és az egyetemi tankönyvírás gyakorlati követelményeihez igazodott. Az 1849-ig terjedő időszak feldolgozásához rövidebb idő, de jobban megmunkált talaj állt rendelkezésre. A hazai és a külföldi polgári történetírás ezen a téren viszonylag sok forrásanyagot és részletadatot tárt fel, itt tehát főleg a kritikailag megfelelően megrostált és átértékelt korábbi forráskiadványokra és monográfiákra támaszkodtunk; ezt elsősorban az egykorú sajtó és statisztikai anyagával egészítettük ki, s csak a legszükségesebb esetekben fordultunk eredeti levéltári forrásokhoz. A dualizmus korában viszonylag gyorsan megváltozott a helyzet: a polgári történetírás ezen a téren forráskiadványt semmit, használható feldolgozást pedig igen keveset produkált. A munkaközösség tagjai itt valóban úttörő munkát végeztek a polgári minisztériumok nemzetiségi iratanyagának feltárásával és feldolgozásával, s ehhez járult az egykorú nemzetiségi sajtó felhasználása is.

A munkaközösség munkájának eredményeképp 1953-ig az egykori Magyarországon élt valamennyi nagyobb nemmagyar nép történetének összefoglaló feldolgozása megtörtént a nemzeti mozgalmak időszakában, 5—20 ívnyi terjedelmű *egyetemi tankönyv előtanulmányok* formájában. A románok történetét *I. Tóth Zoltán*, az ukránokat és szerbeket *Perényi József*, a szlovákokat *Arató Endre* és *Székely Erzsébet*, a németeket *V. Windisch Éva*, az erdélyi szászokat *Sárközi Zoltán*, a horvátokat *Katus László* dolgozta fel. Az előtanulmányok alapján *Arató Endre* nyújtott összefoglaló képet a magyarországi nemzetiségi kérdés történetéről 1790 és 1849 között a megfelelő tankönyvkötetben. A dualizmuskorabeli tankönyvfejezetek megírását *I. Tóth Zoltán* kezdte meg, majd e sorok írója fejezte be. Az előtanulmányok egy része nyomtatásban is megjelent.³ Más részük alapjául szolgált a kérdés további, elmélyültebb feldolgozását nyújtó részlettanulmányoknak, ill. összefoglalásoknak,⁴ vagy pedig átdolgozva, továbbfejlesztve megjelenés előtt áll. Szorosan kapcsolódtak a munkaközösség munkájához *Kemény G. Gábor* nagyszabású iratpublikációi,⁵ valamint a *nemzetiségi bibliográfia* gyűjtőmunkálatai is.⁶

A tankönyvelőtanulmányok elkészülte után, 1953-tól a munkaközösség megszűnt munka-kollektíva lenni, szervezeti kerete fellazult, majd ténylegesen meg is szűnt. A kutatóikat a megkezdett alapokon továbbépítő munkatársak közötti kapcsolat és együttműködés azonban általában tovább élt.

A nemzetiségi munkaközösség 1950 és 1953 közötti „hőskorának” eredményeit úttörő jelentőségűeknek minősíthetjük akkor is, ha tudomásul vesszük, hogy ezek a feldolgozások eredeti formájukban ma már nem mindenben elégíthetik ki történet-tudományunk igényeit. Ezek az előtanulmányok, illetve a rájuk támaszkodó összefoglalások nyújtják első ízben a soknemzetiségű Magyarország nemmagyar népei történetének, a nemzeti mozgalmak fejlődésének tudatos nacionalista szemlélettől mentes, marxista igényű összefoglalását, jelentős részükben eddig ismeretlen és sokrétű forrásanyag alapján. Kétségtelen, hogy az új szemlélet és módszer egyik tanulmányban sem valósult meg maradéktalanul, hanem több-kevesebb mértékben jószándékú törekvés és

³ *I. Tóth Zoltán*: Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790—1848). Bpest, 1959 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 12.). — *Перену Й.*: Из истории закавказских украинцев. (1849 — 1914). Bpest, 1957. (Studia Historica 14.). — *Arató Endre*: К господарскым дејаним Словенска од 1849—1900. Исторички Часпис 1953, 229—279. 1. — *Перену Й.*: Партии и политическа борба сербов в Венгрији. (1887—1900 rr.). Etudes historiques. Bpest, 1960. II. köt.

⁴ *Arató Endre*: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. 1790—1848. Bpest, 1960. 1—2. köt. — *I. Tóth Zoltán*: Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848—1849-ben. Kossuth Emlékkönyv. II. Bpest, 1952. — *Uő*: A Szemere kormány nemzetiségi politikája. Az MTA Társadalmi-történeti Osztályának Közleményei. II. (1952), 309—333. 1. — *Katus László*: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak. Századok 1958. 5—6. sz. és 1959. 2—4. sz.

⁵ Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I—II. Bpest, 1952—1956.

⁶ Magyar Történeti Bibliográfia 1825—1867. IV. köt. Nemmagyar népek (Nemzetiségek). Szerk. Kemény G. Gábor és Katus László. Bpest, 1959.

igény maradt — de hát alijában véve így volt ez történeaszfrontunk csaknem valamenny szakaszán. A tankönyvek határideje miatt a szerzők számos esetben a részletproblémák kellő tisztázása nélkül vállalkoztak a szintézisre, s a bonyolult nemzetiségi problémák szövevényében gyakran alkottak sematikus és dogmatikus értékeléseket, vagy vettek át nacionalista szemléletet rejtő beállításokat. Mégsem tekinthetjük e vállalkozásokat meggondolatlanul elhamarkodottnak. Sőt egy évtized távlatából visszatekintve, az adott helyzetben egyedül helyes tudományos stratégiának tarthatjuk e merészen vállalt, s viszonylag gyors hajrában készült első szintéziseket, mert alapul szolgálhattak tudományágunk egyik fontos részének továbbfejlődéséhez. Fogyatékoságaik egy több évtizedes kutatómunka első fázisának, kezdő — de kétségtelenül fontos és jelentős — lépésének szükségszerű és természetes velejárói. Szerepük jóval túlmegy a pusztá problémafelvetésen: összegyűjtötték, s a marxista kritika — néhol még kissé mechanikusan kezelt — rostáján átszűrték az egyes nemzetiségek fejlődésének alapvető tényanyagát, helyesen vázolták a fejlődés fővonalát, mozgató tényezőit, korszakait; értékeléseik zöme — kisebb részletkorrekciókkal és finomításokkal — az újabb viták tüzeiben is helytállónak bizonyult. A munkaközösség akkori fiataljai nevében pedig büzvást elmondhatjuk, hogy kezdő kutató számára jobb és hasznosabb iskolát, mint ez a tanító és tanuló, de egyúttal nehéz feladatokat is elének tűző kollektíva volt, aligha tudunk elképzelni.

Az eddigi nemzetiségi kutatások előterében elsősorban az egyes nemzetiségek politikai fejlődése, a nemzeti mozgalmak kulturális-politikai fővonala állt, s eredményeik is ezen a téren mutatkoztak leginkább időtállóknak. E munkálatok nyomán ma már egészében véglegesnek tekinthető — részleteiben azonban még finomítható — képünk van a hanyatló feudalizmus és a polgári forradalom időszakának (1790—1849) nemzeti mozgalmairól, s megvannak az előfeltételei annak, hogy 2—3 éven belül hasonlóan átfogó képet alakítsunk ki a soknemzetiségű polgári Magyarország (1849—1918) nemzetiségi problematikájának politikai részéről is. A nemzetiségi kérdés legszembetűnőbb politikai oldalának feltárása, s az egyes nemzeti mozgalmak külön-külön tárgyalása a kutatás első szakaszának szükségszerű lépése volt.

Bár egyes előtanulmányok tekintélyes gazdaságtörténeti anyagot tártak fel (főleg szlovák, ukrán és horvát vonatkozásban), más esetben pedig a nemzeti mozgalom társadalmi bázisának rajza tekinthető valóban mintaszerűnek (I. Tóth Zoltán román-előtanulmánya), a nemzetiségi kérdés gazdasági és társadalmi vonatkozásai, főleg pedig a nemzeti mozgalom alapja és politikai-kulturális felépítménye közti összefüggés, ill. kölcsönhatás kérdései általában tisztázatlanok maradtak. A munkaközösség tapasztalatai alapján kiderült, hogy ezeket a problémákat az eddigi kutatási keretek közt — vagyis az egyes népek, ill. nemzeti mozgalmak külön-külön, egymástól és az uralkodó nemzet fejlődésétől bizonyos fokig elszigetelt vizsgálatával — s az eddig alkalmazott módszerekkel nem is lehet maradéktalanul megoldani. Az eddigi eredmények alapján megérett a helyzet arra, hogy egyet továbblépjünk a nemzetiségi kérdés kutatása terén: egyrészt mélyebbre ássunk a kérdés rugóinak, igazi mozgató tényezőinek megértésében, másrészt pedig vizsgálódásunk körét időben és térben kiszélesítsük: azaz vizsgálat alá vegyük a soknemzetiségű Magyarországot, ill. a Habsburg-Monarchia egész gazdasági és társadalmi struktúráját és politikai fejlődését nemzetiségi összetétele szempontjából, tehát éppen abban a vonatkozásban, melyben túlmutat saját történeti létén az elemek alkotó népek önálló nemzeti fejlődése irányában; ugyanakkor visszafelé nyomon kísérjük e népek történetét a feudalizmusnak a nemzeti mozgalmak kibontakozása előtti időszakában is. A nemzetiségtörténeti kutatások ez újabb szakaszában ismét felmerült a kollektív munka, illetve a szervezettebb és rendszeresebb együttműködés igénye. Így jött létre 1958 elején az Intézet Egyetemes Osztalvány belüli a nemzetiségi munkacsoport (tagjai P. Mayer Mária, Csatári Dániel és e sorok írója) s szerveződött újjá 1959-ben e csoport, valamint az ELTE Kelet-Európa Története tanszékének kezdeményezésére, *Arató Endre* vezetésével, a kérdés hazai kutatóit összefogó szélesebb nemzetiségi munkaközösség is.

A jelenlegi szélesebb munkaközösség nem alkot oly szoros munkakollektívát, mint elődje — annak szerepét az intézeti szűkebb csoport tölti be a tankönyvmunka vonatkozásában is —, célja inkább a szétszórtan egyénileg dolgozó kutatók összefogása, közös problémáik időnkénti megbeszélése, elkészült munkáik megvitatása, s publikálási lehetőségek biztosítása. A mintegy 25 tagú munkaközösségnek nincs olyan szoros munkaterve sem, mint a korábbiak, de igyekszik tagjainak munkásságát bizonyos fő kutatási témák köré csoportosítani. Ezek, mint ahogy azt *Arató Endre* a munkaközösség újjáalakuló ülésén felvázolta, a következők: 1. a nemzetiségi kérdés a dualizmus korában; 2. a magyar nacionalista ideológia története; 3. a nemzeti kérdés a Habsburg-Monar-

chiában és Kelet-Európában, 4. a nemzeti kérdés szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásában; 5. a magyarországi nemmagyar népek története a nemzeti mozgalmak előtt; 6. a szláv kérdés története.

Az általában 2—3 havonként összeülő munkaközösség 1959—60-ban hét terjedelmesebb tanulmányt vitatott meg: *Sárközi Zoltán*: Az erdélyi szászok története 1790—1867; *Perényi József*: A magyarországi szerbek az imperializmus korában (1900—1918); *V. Windisch Éva*: A magyarországi német nemzetiségi mozgalom története 1849—1918; *Katus László*: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak; *Búr Márta*: A határőrvidéki zadrugák válsága; *Beller Béla*: A magyarországi németiség története 1918—1923; *Kóvágó László*: A magyarországi szlovén kérdés 1818—1919-ben.

A megvitatott tanulmányok időbeli megoszlása tehát eléggé változatos volt, „nemzetiségi megoszlásuk” azonban meglehetősen egyoldalú: 4 foglalkozott a délszlávokkal és 3 a németekkel. Nagyobb részük a korábbi előtanulmányok korszerűsített, továbbfejlesztett változata, illetve azok egy fejezetéből kinőtt munka; akadt azonban köztük frissen született új tanulmány is (Búr, Beller, Kóvágó). Valamennyi körül igen élénk vita bontakozott ki, s e vitákban az egyes tanulmányok részletproblémái mellett minduntalan szőnyegre kerültek a nemzetiségtörténeti kutatás clóterben álló általános elvi és módszertani kérdései is. Különösen tanulságosak voltak ebből a szempontból az egykori előtanulmány-átdolgozások vitái, mert itt jöttek elő legélesebben azok az új követelmények, melyeket tudományágunk mai fejlettségi fokán a tíz évvel ezelőtt fogant munkákkal szemben támasztunk, s itt érzékelhetők legjobban, hogy miben történt haladás kutatásaink akkori szintjéhez képest.

Csak röviden ismertetethetjük a nemzetiségtörténeti kutatások jelenlegi szakaszának fontosabb elvi és módszertani kérdéseit, melyek elsősorban foglalkoztatják Intézetünk szűkebb nemzetiségi kutatócsoportját, s érintik a szélesebb munkaközösség munkáját is.

A munkacsoport előtt a dualizmuskorabeli tankönyvfejezetek elkészítésének elsődleges feladata áll, tehát érthető, hogy e problémák is a polgári korszak nemzetiségi kérdése körül csoportosulnak. A korábbi előtanulmányok (a román kivételével, amely csak 1900-ig megy) összefoglalják az egyes nemzeti mozgalmak külön-külön útját egészen az elszakadás pillanatáig. Ezekre kell épülnie a további kutatásnak.

*

Bármennyire megvolt is a törekvés az egyes nemzeti mozgalmakban a saját burzsoáziájuk érdekeit szolgáló és annak vezetése alatt álló külön nemzeti piac, előbb gazdasági, majd politikai egység létrehozására, a kiegyezés korában mégis elsősorban az a körülmény nyomta rá bélyegét valamennyi magyarországi nemzetiség gazdasági és társadalmi fejlődésére, hogy ez a fejlődés *egy nagyobb és átfogóbb gazdasági és politikai egység keretei közt folyt le, egy szélesebbkörű egységes piacba illeszkedett bele*. Ezért fontos a magyarországi nem magyar népek gazdasági és társadalmi fejlődését, s politikai mozgalmait a *soknemzetiségű Magyarország egészének keretei közé állítva* is vizsgálni, illetve a *soknemzetiségű Magyarország gazdasági és társadalmi szerkezetét nemzetiségi összetétele szempontjából is elemezni*. Az eddigi nemzetiségtörténeti munkálatokból leginkább éppen ez az összefoglaló szemlélet hiányzott, bár kétségtelen, hogy ennek érvényesítésére csak akkor kerülhetett sor, midőn az egyes nemzetiségek külön fejlődésének alapvető tényei már tisztázva voltak. Ezt a hiányt a korábbi munkaközösség tagjai is érezték, s néhányan hozzá is láttak a soknemzetiségű Magyarország általános problémáinak kutatásához. *I. Tóth Zoltánnak* a nemzettévalás és a soknemzetiségű állam fejlődésének elvi problémáit, illetve a nemzetiségi kérdés történetének kiegyezéskorabeli főbb vonásait tárgyaló tanulmányaira gondolunk elsősorban.⁷

A kapitalista Magyarország *soknemzetiségű* állam volt, tehát fejlődésének valamennyi alapvető problémáját (a polgári demokratikus átalakulás kérdése, a parasztkérdés, a munkáskérdés stb.) jelentős mértékben befolyásolta az a körülmény, hogy mindezek a problémák egy oly államban vetődtek fel, amelynek uralkodó nemzete számszerű kisebbségben volt az elnyomott nemzetiségekkel szemben. Nem elég tehát egy részről az egész Magyarország tőkés fejlődésének problémáit általában, másrésztől az egyes nemzetiségek fejlődését külön-külön vizsgálni, hanem *tisztázunk kell a nemzeti-iségi kérdés szerepét a soknemzetiségű állam fejlődésének egészében*.

⁷ A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1948 előtti Magyarországon. Az MTA Társ. Tört. Oszt. Közl. VII. 4. sz. (1955), 259—279. l.

Bármennyire szembehehelyezkedünk is elvben az egykori magyar uralkodó osztályok nemzetállami szemléletével, történetírásunk gyakorlatában ez a szemlélet még mindig sok tekintetben érvényesül. Egyetemi tankönyvünk például bizonyos tekintetben mechanisztikusan és formálisan intézi el a kérdést: külön fejezetben ismerteti a magyarországi nemmagyar népek történetét, foglalkozik az uralkodó osztályok nemzetiségi politikájával is, de Magyarország egész fejlődését, gazdasági és társadalmi szerkezetét úgy tárgyalja, mintha az tisztán magyar fejlődés, magyar gazdasági és társadalmi szerkezet, tehát magyar nemzetállam lenne. Az egyes nemzetiségek történetének tárgyalása terén a tankönyv kétségtelenül úttörő munkát végzett, szükséges lenne azonban emellett a kapitalista Magyarország történetének egész tárgyalása során a nemzetiségi összetétel szempontjainak fokozottabb érvényesítése is. Az 1880—1900-as tankönyvfüzet jelentős lépést tett e tekintetben, midőn — részben a munkacsoport kezdeményezésére — összefoglaló fejezetekben tárgyalja a nemzetiségek gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésének főbb általános sajátosságait, az egyes nemmagyar népek külön-külön fejlődésének bemutatása mellett.

Az ilyen irányú vizsgálatoknak vannak bizonyos *előfeltételei*, amelyek most már a megfelelő mértékben megvalósultak. Voltak bizonyos *előzményei* is a kutatásoknak: elsősorban a polgári radikális szociológusok tettek bizonyos lépéseket a korabeli Magyarország társadalmi szerkezetének tudományos vizsgálata terén (a Huszadik Század köre: Jászi Oszkár, Rácz Gyula stb.), de ezek a két világháború között természetesen folytatás nélkül maradtak. Az elmúlt években az egyetemi tankönyvekkel kapcsolatos részlet-tanulmányok marxista szemlélet alapján tisztázták a kiegészítés korának alapvető problémáit és megrajzolták az akkori Magyarország gazdasági és társadalmi szerkezetének általános képét, s kétségtelenül ez a leglényegesebb előfeltétele a nemzetiségi szempontú kutatások lehetőségének.

A fenti általános követelményekből folyó *módszertani és forráskritikai problémákat* a szűkebb intézeti nemzetiségi munkacsoport tagjai — a kérdések érdekelt intézeti szakértőinek bevonásával — ismételten megvitatták, saját kutatásaik körében a gyakorlatban is kikísérletezték,⁸ s a szélesebb munkaközösség vitáiban is minduntalan szónyegre kerülnek. E módszertani problémák főleg a különböző forráscsoportok felhasználásával kapcsolatosak. Elsőrendű fontosságú e téren az egykorú statisztikák és szociográfiai leírások helyes alkalmazása, mert ezek lehetővé teszik a kapitalista társadalom bonyolult tömegjelenségeiben és folyamataiban mutatkozó számszerű összefüggések megállapítását, s a gazdasági és társadalmi struktúra viszonylag pontos leírását. Tisztában kell lennünk a statisztikai módszer korlátaival is: a pusztán mennyiségi elemzés számos részletproblémát megoldatlanul hagy, s alig ad magyarázatot a fejlődés okozati összefüggéseire. Kiderült azonban az is — legszembetűnőbben a határörvidéki zadrugák válságát tárgyaló tanulmány kapcsán —, hogy a statisztikai adatok teljes hiánya a kapitalizmus korában szinte megfoghatatlanná és lemérhetetlenné teszi az egyes gazdasági-jelenségeket — még ha egyébként gazdag és érdekes levéltári és sajtóanyag, valamint néprajzi és szociográfiai irodalom áll is rendelkezésünkre. Ilyen eset azonban kevés van, s rendszerint kiderül, hogy közvetett úton mégiscsak módot találhatunk a számszerű összefüggések lemérésére.

A legtöbb esetben azonban nem a számszerű adatok teljes hiányával állunk szemben, hanem a meglévő, s sokszor ellentmondó adatok helyes felhasználásának, s a belőlük a valóságos állapotokra való következtetés módjának problémájával. Ez a nemzetiségi kutatás területén különösen nehéz feladat, mert a fejlődés számszerű ábrázolásának követelményén felül még az egyes nemzetiségeket is el kell határolnunk a statisztikai anyagban. Ez pedig korántsem oly egyszerű dolog. Részletes anyanyelvi statisztikát csak az 1910-es népszámlálás ad — ennek megbízhatóságához is számos kétség férhet —, az 1900-as csak bizonyos vonatkozásokban, a hiányzó adatok egy része azonban az 1910-ben megadott számokból kikövetkeztethető.⁹ A korábbi népszámlálásokban az anyanyelvi szempont alig érvényesül, a gazdasági felvételekben (1895-ös mezőgazdasági statisztika és az iparstatisztikák) pedig egyáltalán nem. Ez a szempont tehát végső soron nem elegendő a nemmagyar népek szerepének és súlyának számszerű ábrázolására. Mind a gazdasági és társadalmi szerkezet rekonstrukciójához, mind a különböző fejlődési sorok megállapításához a *nemzetiségi területi egységeket* kell tehát alapul vennünk.

⁸ *Katus László*: A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák-Magyar Monarchia délszláv területein. Történelmi Szemle 1959. 3—4. sz. — *P. Mayer Mária*: A kárpát-ukrán parasztsztruktúrák helyzete a XIX. sz. végén. Kézirat.

⁹ *L. P. Mayer Mária*: A XIX. sz. végi kárpátukrán parasztszágtörténeti kutatás módszertani problémáihöz. Kézirat.

Az elmondottakból érthető, hogy nemzetiségi vitáink és munkamegbeszéléseink alkalmával egyre gyakrabban és sürgetőbben merül fel az igény a soknemzetiségű Magyarország gazdasági-társadalmi szerkezetének *regionális* szempontú vizsgálata iránt. Véleményünk szerint a kapitalista Magyarország gazdaságtörténetére vonatkozó kutatásaink már elérték azt a szintet, hogy indokolt az ilyen regionális kutatások kezdeményezése. Az ország egészét jellemző vonások ugyanis — különösen számszerűen kifejezve — erősen átlagértékűek. Még viszonylag legjobban a magyarlakta központi tömb reális helyzetét tükrözik, a nemzetiségi vidékekre azonban már csak igen óvatosan alkalmazhatók.

A regionális kutatások alapjául szolgáló területi egységek megállapítása rendkívül bonyolult feladat, különösen visszamenőleg, egy már több mint négy évtizeddel ezelőtt felbomlott államkeret vonatkozásában. Egyrészt a gazdasági és társadalmi viszonyokra, másrészt az etnikai és nyelvhatárookra vonatkozó egykorú adatok aprólékos elemzésével kísérhetjük meg azoknak a kisebb területi egységeknek az elhatárolását, melyek a nagy egységen belül bizonyos konkrét és sajátos fejlődés, illetve szerkezet hordozói. Az eddigi — még kezdeti stádiumban levő — kutatások arra mutatnak, hogy az 1918 előtti soknemzetiségű Magyarország azon területi egységeinek (régiók, zónák), amelyekre megközelítően azonos gazdaságföldrajzi adottságok, többé-kevésbé homogén termelési és társadalmi szerkezet jellemzőek — általában jól meghatározható nemzetiségi jellegük is van. Nagyobb részük egybeesik egyes nemzetiségek egész vagy részleges településterületével, kisebb részük pedig átmeneti, ill. keveredési zónákat alkot. Az egyes nemzetiségek szerepét tehát csak akkor tudjuk igazán pontosan megállapítani, ha gazdasági és társadalmi súlyukat nemcsak az egész országon, hanem ezeken a sajátos nemzeti és gazdasági területi egységeken belül is lemérjük.

Ez az ideális módszertani követelmény a gyakorlatban csak meglehetősen durva megközelítésben valósítható meg, az egykorú közigazgatási-területi beosztáshoz igazodva, melyre adataink vonatkoznak. A regionális alapon történő vizsgálat azonban még így is konkrétabb képet nyújt az egyes nemzetiségek valóságos gazdasági-társadalmi szerkezetéről, mint a tisztán anyanyelvi statisztikák alapján „előállított” absztrakt nemzeti-ségi társadalmak általánosított adatainak feldolgozása.

Beható regionális vizsgálatok nélkül is nyilvánvaló, hogy a kapitalista Magyarország gazdasági és társadalmi szerkezete nem tekinthető egységesnek. Lényeges eltérések voltak egyrészt az uralkodó nemzet és a nemzetiségek, másrészt az egyes nem-magyar népek, sőt azok különböző települési csoportjai, illetve a különböző nemzetiségi területek struktúrája között. Ezeknek az eltéréseknek a lényege abban foglalható össze, hogy e népek tőkés fejlődése más-más természeti és gazdasági adottságok közt indult meg, más-más speciális feltételek mellett, eltérő ütemben és sok tekintetben különböző utakon is haladt. A tőkés fejlődés ismert és szakirodalmunkban is részletesen elemzett útjainak helyi módosulásai, illetve e fejlődés új, eddig még ki nem dolgozott típusainak, változatainak feltételezése és rekonstrukciója alkotta az elmúlt két évben a nemzetiségi munkaközösség vitáinak egyik refrénszerűen visszatérő csomópontját.

Az egyetemi tankönyvek legutóbb megjelent füzeté is rámutat arra, hogy nemzetiséglakta területek termelési szerkezete és gazdasági viszonyai lényegesen eltérnek a magyarlakta területektől. Különösen szembetűnő a nemzetiségi hegyvidékek és medencék állattenyésztő legelő- és erdőgazdaságának ellentéte a magyarlakta területen domináló szemtermelő szántógazdálkodással; valamint a nemzetiségi kisárutermelés szembenállása a magyar vidékek tőkés mezőgazdasági nagyüzemeivel. Az általános megállapításokon túlmenő részletek kidolgozása azonban még hátra van, s a megvitatott, ill. készülő tanulmányok egy része jelentős lépéseket tesz ezen a téren is.

Hasonlóképpen nem mentünk még túl az általánosságokon az egyes népek társadalmi szerkezete közti lényeges eltérések elemzése terén sem. Az nem kétséges, hogy a nemzetiségi társadalmak osztályszerkezete más, mint az uralkodó nemzeté, s egymás közt is jelentős eltéréseket mutatnak fel, sőt a látszólag azonos osztályok belső funkciója, helyzete is eltérő lehet. A kisárutermelés domináló szerepéből érthető, hogy a kispolgárságnak és a burzsoázia középrétegeinek szerepe rendkívül fontos a nemzetiségi társadalmakban.

A soknemzetiségű Magyarország kapitalista struktúrájának beható elemzése és megállapítása után kutatásainkat két irányban kell kiterjesztenünk. Egyrészt fel kell vetnünk az eltérő struktúrák, a különböző kapitalista fejlődési adottságok eredetének, kialakulásának kérdését, ami kétségtelenül mélyen visszavezet bennünket a feudalizmus korába. A tőkés viszonyok elemzése ma már nyilvánvalóvá tette, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdés problematikája sokkal mélyebben gyökerezik a feudális fejlődésben, mint azt korábban feltételeztük. Nem elegendő tehát a nemzetiségi kérdés tanulmányo-

zását 1790-nél, a kérdés politikai felmerülésének időpontjában kezdenünk. Fontos feladat lenne tehát feltárni a vegyes etnikai összetételű Magyarország *feudális struktúráját* is: megállapítani, hogyan alakultak ki a nemzetiségi területek, nemcsak települési, demográfiai szempontból, hanem sajátos gazdasági és társadalmi szerkezetükben is.

Másrészt a gazdasági és társadalmi fejlődés alapvető tényeinek és összefüggéseinek ismeretében válik csak lehetővé a politikai nemzeti mozgalmak konkrétabb, elmélyültebb vizsgálata, a nemzetiségi burzsoáziák egyes politikai csoportjai magatartásának, valamint a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikájának helyesebb értékelése. Ez utóbbi tekintetében el kell választanunk a tudatos elnyomó nemzetiségi politikát az egykori magyar kormánypolitikán azon — főleg gazdasági — megnyilvánulásaitól, amelyek mögött nem igen kereshetünk tudatos nemzetiségpolitikai szándékokot, de a már említett strukturális különbségek következtében mégis objektíve hátrányosan befolyásolták a nemzetiségek fejlődését, amennyiben a magyarlakta területek viszonyainak kedveztek, azokhoz alkalmazkodtak, s nem vették tekintetbe a nemzetiségi területek lényegesen eltérő igényeit. A magyar nemzetiségi politika értékelésénél fokozottabban igyekszünk érvényesíteni az összehasonlító szempontokat is: a magyarországi nemzeti elnyomás tényeit és formáit a más országokban érvényesült módszerekkel összevetve értékeljük.

A nemzetiségi kutatások részleteredményeinek bizonyos általánosítására I. Tóth Zoltán tett először kísérletet, már többször idézett tanulmányában, amelyben a nemzetévválás két különböző típusát állapította meg és írta le. Azóta — főleg a német, szász és délszláv nemzetiségi kérdés részletproblémáinak elemzése nyomán — lehetővé vált ennek az osztályozásnak a továbbfejlesztése, lényegében az első típusnak a háromfelé bontásával. A magyarországi és a Habsburg Monarchia-beli népek nemzetévválásában és nemzeti mozgalmában ezek szerint 4, illetve 5 különféle típust különböztethetünk meg: 1. az uralkodó nép (magyar, ill. német), 2. azok a népek, melyek a feudális eredetű területi autonómiával, vagy annak bizonyos elemeivel rendelkeztek (horvátok és erdélyi szászok, ill. Ausztriában a csehek és lengyelek); 3. egyes kisszámú, vagy szétszórtan élő, de a gazdasági és társadalmi élet vezetőpozícióit kezükben tartó népek (a magyarországi németek és az ausztriai olaszok), amelyek körében a nemzetiségi kérdés lényegében tisztán társadalmi problémaként jelentkezik (a magyarországi, ill. tengerpartvidéki polgárság problémája); 4. számottevő feudális uralkodó osztállyal nem rendelkező parasztnépek (szlovákok, románok, ukránok, ill. Ausztriában az ukránok, románok, szlovének, szerbek-horvátok); 5. átmeneti típusként tekinthetők a 2. és 4. csoport közt a magyarországi és horvátországi szerbek, akik bizonyos feudális privilégiumokkal és ha nem is valódi területi, de legalább nemzeti egyházi önkormányzattal rendelkeztek.

E típusok megkülönböztetése első pillantásra talán erőszakoltnak és mesterkéltnak látszik, de a gyakorlati kutatás igazolta ennek szükségességét. Különösen a nemzetévválási folyamat első szakasza, a kapitalista viszonyok kibontakozásának, valamint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakának problémái érthetetlenek e típusbeli eltérések figyelembevétel nélkül. Csaknem valamennyi nemzetiség esetében paradoxnak látszó jelenségekbe ütközünk e kérdések vizsgálatánál. A tőkés fejlődés általános folyamata, de különösen a formációváltás módja, a tőkés termelési viszonyok uralomra jutása, az ipari forradalom győzelme stb. sokszor éppen homlokegyenest ellenkező hatással volt a különböző típusú nemzetiségek fejlődésére. Ez az ellentmondás csak akkor oldható meg kielégítően, ha tekintetbe vesszük, hogy mindezen folyamatok a rendkívül heterogén gazdasági, társadalmi és etnikai összetételű Habsburg Monarchia széles keretében játszódtak le, amelynek különböző alkotóelemeiben a tőkés fejlődés kibontakozásának előfeltételei és alapadottságai lényegesen eltérők voltak, e fejlődés különböző időpontokban vette kezdetét, egyenlőtlen ütemben és intenzitással folyt, s a formációváltás feltételei sem voltak egyforma mértékben érettek. Az egyes nemzetiségek tőkés fejlődésének problémáit mindig e széles keret szemmel tartásával kell vizsgálnunk, hiszen legfőbb mozzanatai (a tőkés termelési viszonyok uralomra jutása, az ipari forradalom kibontakozása stb.) nem elszigetelten játszódtak le az egyes nemzetiségek körében, hanem a soknemzetiségű Monarchia szélesebb keretében. Ennek a körülménynek kellőképpen figyelembe nem vétele okozta a nehézségeket a legtöbb nemzetiség tőkés fejlődése terén található feltűnő belső ellentmondások megértése és megmagyarázása terén (ilyen pl. a szűkebb helyi piacok és a Monarchia kialakuló összpiacának kölcsönhatása; a feudális viszonyok között kialakult nemzetiségi helyi tőke és az ipari forradalom nyomán kialakuló osztrák—magyar nagytőke viszonya stb.)¹⁰

¹⁰ Ezekkel a most csak érintett kérdésekkel részletesebben foglalkozom a Történelmi Szemle 1959. 3—4. számában (398—401. l.), valamint az 1960. 2—3. számában (330—335. l.), s adatokkal bőven alátámasztva „A horvát kérdés a kapitalizmus korában” című kéziratot kandidátusi értekezésem 145—180. lapjain.

Még hosszasan ismertethetnénk azokat az általános érdekű problémákat, melyek az újjászervezett nemzetiségi munkaközösség vitáin felmerültek: az asszimiláció társadalmi vonatkozásai; a nacionalista ideológiák elemzése; a nemzeti mozgalmak haladó vagy reakciós szerepének megállapítása az egyes szakaszokban; a magyarországi nemzetiségi kérdés szélesebb nemzetközi összefüggései (a keleti kérdéssel, a nagynémet mozgalommal és az ausztriai nemzetiségi problémákkal), s végül, de nem utolsó sorban nemzetiségi kutatásaink aktuális nemzetközi politikai vonatkozásai, tekintettel a nyugat-német Ostforschung ismét erőteljesen jelentkező nacionalista és imperialista elméleteire.

Különösen örvendetes jelenségnek tartjuk a nemzetiségi kutatások jövője szempontjából a fiatal utánpótlás jelentkezését. A szűkebb intézeti munkacsoport munkájába legutóbb bekapcsolódott egy ösztöndíjas ötödéves egyetemi hallgató, a nemzetiségi munkaközösség legközelebbi vitaprogramján pedig fiatal kutatók által készített új tanulmányok is szerepelnek. Sok kívánnivalót hagy azonban még hátra nemzetközi együttműködésünk. Pedig ez egyike azon területeknek, ahol magától értetődően kívánkozik a szoros együttműködés a szomszédnépek kutatóival nemcsak a forráskutatás, hanem egyes témák közös feldolgozása területén is.